

“OLOV” VA “SUV” KONSEPTLARINING TIL VA MADANIYATDAGI MILLIY-MADANIY XUSUSIYATLARI.

Rabbimova Farangiz Iskandarovna

Samarqand Davlat Chet Tillar Instituti tayanch doktoranti

Rabbimova94@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada tabiiy unsurlar bo‘lgan OLOV va SUV turli lisoniy jamoalarda, xususan, ingliz va o‘zbek tillarida o‘ziga xos milliy-madaniy konnotatsiyalarga ega lingvokulturologik konseptlar sifatida tahlil qilinadi. Olov va suv barcha xalqlar uchun umumiy fizik hodisalar bo‘lsa-da, ularning tilda konseptuallashuvi — idiomalar, maqollar, metaforalar va ramziy assotsiatsiyalarda aks etganidek — madaniyatdan madaniyatga sezilarli darajada farq qiladi. Lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik nazariyasiga tayangan holda, maqolada Olov va Suv konseptlarining semantik maydonlari tahlil qilinadi, ularning ingliz va o‘zbek frazeologiyasidagi obrazli qo‘llanilishi qiyoslanadi hamda ushbu unsurlar konseptlari xalqning dunyoqarashi, qadriyatlar va tarixiy tajribasini qanday aks ettirilishi ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijasida Olov va Suv geografiya, din, folklor va ijtimoiy amaliyot ta’sirida shakllangan ramziy mazmunga ega asosiy madaniy kodlar sifatida xizmat qilishi xulosa qilinadi.

Kalit so‘zlar: konsept, lingvokulturologiya, milliy-madaniy xususiyat, olov, suv, frazeologiya, ramziylik, kognitiv tilshunoslik, dunyoqarash.

Аннотация: В данной статье анализируются природные стихии ОГОНЬ и ВОДА как лингвокультурологические концепты, обладающие своеобразными национально-культурными коннотациями в различных языковых сообществах, в частности в английском и узбекском языках. Хотя огонь и вода являются общими физическими явлениями для всех народов, их концептуализация в языке — отражённая в идиомах, пословицах, метафорах и символических ассоциациях — существенно варьируется от культуры к культуре. Опираясь на теорию лингвокультурологии и когнитивной лингвистики, в статье анализируются семантические поля концептов Огонь и Вода, сопоставляется их образное употребление во фразеологии английского и узбекского языков, а также показывается, как концепты данных стихий отражают мировоззрение, ценности и исторический опыт народа. В результате исследования делается вывод о том, что Огонь и Вода служат основными культурными кодами, обладающими символическим содержанием, сформированным под влиянием географии, религии, фольклора и общественной практики.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, национально-культурная особенность, огонь, вода, фразеология, символичность, когнитивная лингвистика, мировоззрение.

Abstract: This article analyzes the natural elements FIRE and WATER as linguocultural concepts possessing distinctive national-cultural connotations in different linguistic

communities, particularly in the English and Uzbek languages. Although fire and water are universal physical phenomena common to all peoples, their conceptualization in language — as reflected in idioms, proverbs, metaphors, and symbolic associations — differs considerably from culture to culture. Drawing on the theory of linguoculturology and cognitive linguistics, the article examines the semantic fields of the concepts Fire and Water, compares their figurative use in English and Uzbek phraseology, and demonstrates how the concepts of these elements reflect a people's worldview, values, and historical experience. The study concludes that Fire and Water function as core cultural codes carrying symbolic meaning shaped by geography, religion, folklore, and social practice.

Keywords: *concept, linguoculturology, national-cultural feature, fire, water, phraseology, symbolism, cognitive linguistics, worldview.*

Kirish

Til nafaqat atrofimizdagi olam predmetlarini nomlaydi, balki ma'lum bir jamoaning ushbu olamni qanday idrok etishi, baholashi va his qilishini ham o'zida aks ettiradi. Inson kognitsiyasining eng qadimiy va universal obektlaridan biri to'rt klassik unsur — tuproq, havo, olov va suv bo'lib, ular deyarli barcha xalqlarning mifologiyasi, dini va kundalik nutqida uchraydi. Shu unsurlar orasida Olov va Suv alohida o'rin egallaydi, chunki ular bir vaqtning o'zida hayot bag'ishlovchi va hayotga xavf soluvchi, ijodkor va vayronkor, muqaddas va oddiy hisoblanadi. Ushbu ikkiyoqlama tabiat ularni tilda metafora va ramzning unumdor manbaiga aylantiradi. Ushbu mavzuning dolzarbligi zamonaviy tilshunoslikda til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikka bo'lgan qiziqishning ortib borayotganligida namoyon bo'ladi. Olov va suv so'zlarining faqat lug'aviy ta'rifi bilan cheklanish, xalqning ijtimoiy ongida ushbu so'zlar atrofida shakllangan boy obrazli va ramziy qatlamni hisobga olmasdan, to'liq bo'lmaydi. Ushbu qatlamni tushunish nafaqat nazariy tilshunoslik uchun, balki tarjima, madaniyatlararo muloqot va chet tili o'qitish kabi amaliy sohalar uchun ham muhim, chunki olov yoki suvga oid iboraning so'zma-so'z tarjimasi ko'zda tutilgan ma'noni butunlay yo'qotishi mumkin.

Kognitiv tilshunoslikda “konsept” ma'lum bir hodisa bilan bog'liq bilim, tajriba va bahoni tashkil etuvchi mental birlik sifatida tushuniladi; u leksik ma'nodan kengroq, chunki emotsional, assotsiativ va madaniy komponentlarni ham o'z ichiga oladi. V. Vorobyov, V. Maslova, Y. Stepanov kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan lingvokulturologiya fani aynan shunday konseptlarning til orqali millat madaniyatining xazinasi sifatida qanday shakllanishi va uzatilishini o'rganadi.

Shu sababli lingvokulturologik konsept boshqa tildagi so'zning shunchaki tarjima ekvivalenti emas. Masalan, ingliz tilidagi fire so'zi va o'zbek tilidagi olov so'zi bir xil jismoniy hodisani anglatasa-da, har bir tilda ular atrofida shakllangan assotsiativ va konnotativ maydon bir xil emas, chunki ular turli tarixiy, diniy va geografik sharoitlarda rivojlangan. Aynan mana shu assotsiativ maydonlarning mos kelmasligi lingvokulturologiyada “milliy-madaniy xususiyat” deb ataladi.

Olov yoki Suv kabi unsur-konseptining tuzilishida ikki daraja ajratiladi: ko'pchilik madaniyatlarda umumiy jismoniy tajriba va metaforalashuvning kognitiv mexanizmlaridan kelib chiqadigan universal (arxetipik) daraja va ma'lum bir xalqning mifologiyasi, iqlimi, xo'jalik faoliyati va diniy e'tiqodi bilan shakllangan milliy-o'ziga xos daraja. Turli madaniyatlarda olov odatda issiqlik, poklanish, o'zgarish, ishtiyoq va vayronagarchilik bilan bog'lanadi. Ushbu ikkiyoqlamalik insoniyatning eng qadimgi amaliy tajribasiga borib taqaladi: olov ovqat pishiradi, issiqlik va himoya beradi, ammo shu bilan birga u kuydiradi, vayron qiladi va nazoratdan chiqqanda uni jilovlab bo'lmaydi. Antropologik va mifologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, olov deyarli barcha madaniyatlarda ilohiy yoki g'ayritabiiy kelib chiqishga ega deb hisoblanadi — yunon mifologiyasidagi Prometey haqidagi afsona, zardushtiylikdagi muqaddas olovga sig'inish va slavyan olov xudolari olovning inson va ilohiyot o'rtasidagi ko'priki ekanligidan dalolat beradi.

Kognitiv-lingvistik nuqtai nazardan, ushbu ikkiyoqlamalik ko'pchilik tillarda ikkita qarama-qarshi metaforik guruhni yuzaga keltiradi: OLOV HAYOT/ISHTIYOQ SIFATIDA (sevgi olovi, ishtiyoq bilan yonmoq) va OLOV VAYRONAGARCHILIK/XAVF/G'AZAB SIFATIDA (g'azabdan yonib ketmoq, olov bilan o'ynamoq).

Ingliz tilida OLOV konsepti kundalik frazeologiyaga chuqur singib ketgan. To catch fire (alangalanib ketmoq), to add fuel to the fire (olovga yog' qo'ymoq), to fight fire with fire (olovga olov bilan qarshilik ko'rsatmoq), to have fire in one's belly (ichida olov bo'lmoq, ya'ni ishtiyoqli bo'lmoq) va there is no smoke without fire (tutunsiz olov bo'lmaydi) kabi iboralar olovning his-tuyg'u (ayniqsa g'azab va ishtiyoq), ziddiyat, qat'iyat va mish-mishni ifodalovchi kengaytirilgan metaforik xaritalanishni ochib beradi. To go through fire and water (olov va suvdan o'tmoq) iborasi o'ta sadoqat yoki mashaqqatga chidashga tayyorlikni bildiradi va ikkala unurni sinov va sadoqatning yagona formulasida birlashtiradi. Ingliz madaniyatida olov tarixan o'choq va oilaviy turmush tarzi bilan ham bog'lanadi — hearth and home (o'choq va uy) iborasi kamin-o'choqni oila hayotining ramziy markazi sifatida qadrlashning uzoq davom etgan madaniy an'anasini aks ettiradi; bu ma'no Viktoriya davri oilaviy romanlaridan tortib zamonaviy home fires burning iborasigacha adabiyot orqali mustahkamlangan. Shu bilan birga, ingliz tilida olov va jazo yoki hukm o'rtasidagi kuchli bog'liqlik ham saqlanib qolgan bo'lib, u Bibliyadagi obrazlardan (hellfire — do'zax olovi, trial by fire — olov bilan sinov, to play with fire — olov bilan o'ynamoq) meros bo'lib qolgan; bu esa unurning ham tasalli beruvchi, ham jazolovchi kuch sifatidagi ikkiyoqlama axloqiy kodlanishini ta'kidlaydi. O'zbek tilida olov va o't so'zlari Markaziy Osiyoning islomgacha bo'lgan zardushtiylik merosi ta'sirida shakllangan konnotatsiyalarni tashiydi; u yerda olov (otash) quyosh va Ahuramazda bilan bog'liq muqaddas, poklovchi unsur sifatida e'zozlangan. Ushbu hurmatning izlari folklor va marosim urf-odatlarida saqlanib qolgan, masalan, bayramlarda poklanish ramzi sifatida olov ustidan sakrash odati. O'zbek maqollarida olov ko'pincha his-tuyg'u kuchi va mehmondo'stlikni ifodalash uchun ishlatiladi, masalan, iliq kutib olish yoki onaning muhabbatini hech qachon o'chmaydigan alangaga (o'chmas olov) qiyoslash, shuningdek, mish-mish va nizoning olovdek tarqalishi haqidagi ogohlantiruvchi maqollar. Markaziy Osiyodagi olov konseptualizatsiyasida

uning muqaddas va poklovchi funksiyasiga hamda jamoaviy marosimdagi roliga biroz ko'proq urg'u beriladi, ingliz tilidagi qo'llanishda esa olovning individual his-tuyg'u (g'azab, ishtiyoq, ilhom) va oilaviy qulaylik bilan bog'liqligi ko'proq oldinga chiqadi. Shunga qaramay, ikkala an'ana ham olovni hurmat qilish va nazorat qilish zarur bo'lgan, jilovlab bo'lmaydigan, o'zgartiruvchi kuch sifatidagi arxetipik obrazda birlashadi.

Olovdan farqli o'laroq, suv deyarli barcha madaniyatlarda hayot, poklik, unumdorlik va yangilanish bilan bog'lanadi, chunki u hech qanday biologik hayot mavjud bo'lmaydigan unsurdir. Shu bilan birga, suv xavf, beqarorlik va o'lim bilan ham teng darajada kuchli bog'liqlikka ega, bu esa deyarli har bir madaniyatda uchraydigan to'fon afsonalarida aks etadi — Mesopotamiya va Bibliyadagi to'fon rivoyatlaridan tortib, daryolarning yo'nalishini o'zgartirib, aholi punktlarini vayron qilishi haqidagi Markaziy Osiyo afsonalarigacha. Suvning oquvchan, shakllanmagan tabiati uni vaqt, hissiyot va ong osti uchun ham keng tarqalgan metaforaga aylantiradi. Ushbu xususiyatlar tillararo ikkita keng metaforik naqshni yuzaga keltiradi: SUV HAYOT/POKLIK/TINIQLIK SIFATIDA (billur kabi tiniq, biror narsaga yangi hayot baxsh etmoq) va SUV BEQARORLIK/XAVF/HIS-TUYG'U SIFATIDA (chuqur suvda bo'lmoq, sokin suv chuqur oqadi, ko'z yoshi seli). Ingliz frazeologiyasi Britaniyaning orol va dengizchilik millati sifatidagi o'ziga xosligini aks ettiradi, bunda suv — xususan, dengiz — ham imkoniyat, ham xavf ma'nosini kuchli tarzda tashiydi. To test the waters (suvni sinab ko'rmoq), to keep one's head above water (boshini suv ustida ushlab turmoq), in deep water (chuqur suvda, ya'ni qiyin ahvolda), to make waves (to'lqin ko'tarmoq) va to sail through something (biror narsadan yengil suzib o'tmoq) kabi iboralar kundalik qiyinchiliklar, biznes va shaxsiy munosabatlarga qo'llaniladigan keng dengizchilik metafora tizimini ochib beradi. Still waters run deep (sokin suv chuqur oqadi) maqoli madaniy jihatdan o'ziga xos baholovchi hukmni o'zida mujassam etadi: tashqi tinchlik ichki chuqurlik yoki xavfni yashirishi mumkin. Ingliz madaniyatidagi jimlik va kamsuxanlikka bo'lgan keng tarqalgan ustuvorlikni aks ettiradi. Ingliz tilida suv shuningdek tiniqlik, halollik va poklikning ko'rsatkichi sifatida ham xizmat qiladi, masalan crystal clear (billur kabi tiniq) iborasida, salbiy qutb esa to muddy the waters (suvni loyqalatmoq) iborasida namoyon bo'ladi, bu ataylab chalkashlik yaratishni anglatadi. Quruq iqlimli mintaqada Amudaryo va Sirdaryo kabi daryolar bo'yida vohaviy dehqonchilikka tarixan asoslangan o'zbek madaniyati uchun suv dengizchilik ingliz madaniyatidagidan ham ko'proq ramziy ahamiyatga ega: u bevosita hayotning o'zi, boylik va barakaga tenglashtiriladi. "Suv bo'lib oqsin" degan o'zbek duo-tilagi (yengillik va farovonlik tilash) hamda suvni hayot bilan tenglashtiruvchi maqollar (suv — hayot manbai) irrigatsiya va suv boshqaruvining Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi uchun tarixiy ahamiyatini aks ettiradi. Kattalarga va suv manbalariga (buloq, ariq) nisbatan hurmat toza suvni deyarli muqaddas narsa sifatida, isrof qilinmasligi kerak bo'lgan qadriyat sifatida ko'radigan xalq an'analari mustahkamlangan.

1. Xulosa

Ushbu maqolada keltirilgan tahlil olov va suv umumiy jismoniy hodisalar bo'lishiga qaramay, tilda madaniy jihatdan neytral emasligini tasdiqlaydi. Lingvokulturologik konseptlar sifatida ular ma'lum bir xalqning tarixiy tajribasi, dini, geografiyasi va xo'jalik amaliyotiga xos

bo'lgan ramziy, emotsional va baholovchi ma'no qatlamlarini to'playdi. Ingliz frazeologiyasida olovning shaxsiy his-tuyg'u va o'choqqa asoslangan uy-ro'zg'or qulayligi bilan bog'liqligi, suvning esa dengizchilik xavfi va hissiy chuqurlik bilan bog'liqligi oldinga chiqadi, milliylikda olovning muqaddas, poklovchi roli hamda suvning quruq iqlim sharoitida hayotning aynan o'zi ekanligi ustuvor bo'ladi. Ushbu natijalar tarjima va madaniyatlararo muloqot uchun amaliy ahamiyatga ega: olov va suvga oid iboralarni so'zma-so'z tarjima qiladigan tarjimon madaniy jihatdan yuklangan ma'noni yo'qotish yoki buzish xavfiga duch keladi, chunki bir xil leksema manba va maqsad madaniyatida turli assotsiativ maydonlarni faollashtirishi mumkin. Til o'qitish nuqtai nazaridan, o'quvchilarning ushbu farqlar haqidagi xabardorligini oshirish nafaqat lug'at, balki tilda kodlangan dunyoqarashni ham chuqurroq tushunishga yordam beradi. Kelgusi tadqiqotlar ushbu chizmani qo'shimcha unsur-konseptlarga (tuproq va havo) hamda kengroq til doirasiga kengaytirishi mumkin, bu esa insoniyatning umumiy tabiiy muhitini har bir milliy madaniyat prizmasi orqali turlicha aks etishining to'liqroq manzarasini yaratishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan Adabiyotlar:

1. Maslova, V. A. Lingvokulturologiya. Moskva: Academia, 2001.
2. Vorobyov, V. V. Lingvokulturologiya: Teoriya i Metody. Moskva: RUDN, 1997.
3. Stepanov, Y. S. Konstanty: Slovar Russkoy Kultury. Moskva: Akademicheskij Proekt, 2004.
4. Lakoff, G., Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
5. Wierzbicka, A. Understanding Cultures Through Their Key Words. Oxford: Oxford University Press, 1997.
6. Safarov, Sh. Kognitiv Tilshunoslik. Toshkent: Fan, 2006.
7. Cirlot, J. E. A Dictionary of Symbols. London: Routledge, 1971.
8. Eliade, M. The Sacred and the Profane: The Nature of Religion. New York: Harcourt, 1959.